

CECYLIA KUTA

IPN Kraków/Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

ORCID: 0000-0001-9485-3239

RELACJE MIĘDZY EMIGRACJĄ A DRUGIM OBIEGIEM WYDAWNICZYM W PRL W LATACH 1976–1989/1990

WPROWADZENIE

Na temat drugiego obiegu wydawniczego funkcjonującego w PRL w latach 1976–1989/1990 ukazało się kilka publikacji¹. Dotąd jednak nie powstało opracowanie, w którym poddano by szerszej analizie zagadnienie obecności literatury emigracyjnej w niezależnym obiegu wydawniczym i jej oddziaływania na rynek wydawniczy w Polsce. Tematyka ta traktowana była dotąd marginalnie. Zajmowano się nią głównie w kontekście dystrybucji wydawnictw z Zachodu do Polski². Poruszano ją też niejako przy okazji, analizując dorobek drugoobiegowych oficyn wydawniczych, ale w niewielkim zakresie próbowano spojrzeć na tę problematykę przez pryzmat wydawanych tytułów. Skupiano się przeważnie na ich liczbie, nie zastanawiano się natomiast nad oddziaływaniem literatury emigracyjnej

¹ Na temat drugiego obiegu wydawniczego w ostatnich latach pisali m.in.: J. Błażejowska, *Papierowa rewolucja. Z dziejów drugiego obiegu wydawniczego w Polsce 1976–1989/1990*, Warszawa 2010; *Drugi obieg w PRL na tle samizdatu w państwach bloku sowieckiego po 1956 roku*, red. P. Gasztold-Seń, N. Jarska, J. Olszek, Warszawa 2016; J. Olszek, *Rewolucja powielaczy. Niezależny ruch wydawniczy w Polsce 1976–1989*, Warszawa 2015; P. Sowiński, *Zakazana książka. Uczestnicy drugiego obiegu 1977–1989*, Warszawa 2011; C. Kuta, *Niezależny ruch wydawniczy 1980–1989* [w:] NSZZ „Solidarność” 1980–1989, t. 2: *Ruch społeczny*, red. Ł. Kamiński, G. Waligóra, Warszawa 2010; D. Pazio-Włazłowska, *Wydawnictwa niezależne lat 1976–1989* [w:] *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku*, red. T. Kozłowski, J. Olszek, t. 1, Warszawa 2011; C. Kuta, *Nieczenzurowane. Z dziejów drugiego obiegu wydawniczego w Krakowie w latach 1976–1990*, Kraków 2019 (tamże stan badań nad drugim obiegiem wydawniczym w Polsce z uwzględnieniem dorobku na temat prasy niezależnej); M. Krzek-Lubowiecki, *Wydawnictwo Myśli Nieinternowanej. Dzieje niezależnej oficyny w latach 1982–1989*, Kraków 2021.

² M. Choma-Jusińska, *Wolne słowo z Zachodu. Projekt dystrybucji książek za żelazną kurtyną na przykładzie Polski (rekonesans badawczy)* [w:] *Drugi obieg w PRL...*, s. 499–515; A.A. Reisch, *Nieznany front zimnej wojny. Tajny program dystrybucji książek za żelazną kurtyną*, tłum. P. Poniatowska, red. M. Choma-Jusińska, Warszawa 2015; P. Sowiński, *Zakazana książka...*; *idem*, *Europa George’a Mindena*, „Wolność i Solidarność” 2013, nr 5, s. 168–181; *idem*, *Z ziemi włoskiej do Polski*, „Wolność i Solidarność” 2014, nr 7, s. 58–73.

na drugi obieg w Polsce ani nie analizowano nastawienia emigracji do niezależnego ruchu wydawniczego. A przecież to właśnie dzięki niezależnym oficynom wydawniczym niedostępna dotąd dla większości Polaków literatura emigracyjna docierała do szerszego grona czytelników. Nie badano też, w jaki sposób literatura emigracyjna wpływała na ówczesną opozycję antykomunistyczną i społeczeństwo. Niewątpliwie na pełny obraz zainteresowań czytelniczych wpływ miały nie tylko książki wydawane w wydawnictwach emigracyjnych czy krajowym drugim obiegu, lecz także w obiegu oficjalnym, jak również lektura prasy³. Tematem tabu ciągle pozostaje kwestia związana z rozliczaniem środków płynących w ramach pomocy z Zachodu dla podziemnych struktur wydawniczych w Polsce w latach osiemdziesiątych.

W niniejszym tekście dokonano analizy niezależnej działalności wydawniczej w PRL pod kątem oddziaływania na nią literatury emigracyjnej. Zwrócono uwagę na to, jakie dzieła wydawano, jakich twórców oraz jaki był stosunek emigracji do drugiego obiegu. Podstawą badań była internetowa baza Biblioteki Narodowej *Książki polskie podziemne 1976–1989* oraz dokonane w oparciu o nią wyliczenia badaczy⁴. Analizując zjawisko drugiego obiegu wydawniczego, trzeba pamiętać, że pierwsze wzmianki na ten temat pojawiały się nie tylko w prasie powstającej w kraju poza zasięgiem cenzury, lecz także w pismach emigracyjnych. Publikowano w nich również pierwsze spisy i wykazy wydawnictw niezależnych⁵.

ZANIM POWSTAŁ DRUGI OBIEG

Obieg niezależnych publikacji, podobnie jak w XIX w., swój początek zawdzięcza emigracji. Od momentu pojawienia się drugiego obiegu wydawniczego w połowie lat siedemdziesiątych XX w., aż do jego końca wraz z upadkiem PRL, polska emigracja polityczna stanowiła jego istotne źródło i zaplecze. Zdaniem Pawła Sowińskiego „była nawet czymś więcej – integralną częścią drugiego obiegu, jego przedłużeniem i genezą”⁶.

Zanim w Polsce powstał drugi obieg literatury, niektórzy publikowali na Zachodzie, głównie w „Kulturze” paryskiej. Kontakty z emigracją były wówczas trudniejsze niż w późniejszym okresie. Nie wszyscy też odważyli się publikować pod własnym nazwiskiem, podpisując się pseudonimami. Wśród tych, którzy przecierali szlaki, byli: Stanisław Cat-Mackiewicz, January Grzędziński, Stefan Kisielewski (pod pseudonimem Tomasz

³ Próbę analizy zainteresowań czytelniczych opozycji w PRL podjęli Natalia Jarska i Jan Olaszek. Zob. N. Jarska, J. Olaszek, *Co czytała opozycja? Książki drugiego obiegu jako wyraz tożsamości politycznej, ideowej i kulturowej opozycji w PRL (1976–1989)* [w:] *Drugi obieg w PRL...*, s. 145–162. O przenikaniu i wpływie obu obiegu wydawniczych: oficjalnego i podziemnego pisał P. Sowiński, *Zakazana książka...*, s. 136–147.

⁴ C. Kuta, *Niezależny ruch wydawniczy...*, s. 282–296; P. Sowiński, *Zakazana książka...*, s. 297–303.

⁵ Maria i S-ka [pseud.], *Spis wydawnictw podziemnych*, cz. 1, „Kontakt” (Paryż) 1986, nr 11, s. 144–159, *idem*, *Uzupełnienie spisu wydawnictw podziemnych zamieszczonego w nr 11/86 „Kontakt”*, „Kontakt” (Paryż) 1987, nr 3, s. 160; *idem*, *Spis wydawnictw podziemnych*, cz. 2, „Kontakt” (Paryż) 1987, nr 1-2, s. 241–255; *Niezależna prasa i wydawnictwa w Kraju*, „Kultura” (Paryż) 1978, nr 5 (368), s. 61–63.

⁶ P. Sowiński, *Zakazana książka...*, s. 75.

Staliński), Jerzy Działak (pod pseudonimem Flemming), Zbigniew Florczak (pod pseudonimem Pelikan)⁷.

Już w latach pięćdziesiątych XX w. Kisielewski rozpoczął nieformalną współpracę z „Kulturą”, dostarczając jej cennych informacji o sytuacji w kraju. Był jej stałym recenzentem, śledząc pilnie zamieszczane w niej treści i przelewając swoje refleksje oraz spostrzeżenia na papier. W listopadzie 1971 r. pisał do Jerzego Giedroycia: „Chciałem Panu powiedzieć rzecz naprawdę dla mnie najważniejszą. Otóż zawdzięczam Panu to, że »u zmierrchu życia« (przepraszam za patetyczne sformułowanie) otworzyła się przede mną perspektywa, o której już nawet nie marzyłem: pisanie i wydawanie tego, co chcę napisać. [...] Proszę mi wierzyć, że jest to dla mnie sprawa najistotniejsza, i bardzo głęboko ważna, wszelkie inne pisanie, w »Tygodniku« np. to tylko przykrywka, zarobkowanie *etc.* Wiem, że nie zawsze Pan kontent z tych moich książek, postaram się »poprawić«, chcę jednak [...] napisać Panu, jak bardzo to dla mnie sprawa doniosła, jak ogromnie jestem Panu wdzięczny za danie mi tej możliwości swobodnego, twórczego oddychania!”⁸.

Stalą współpracę z „Kulturą” Kisielewski rozpoczął w 1976 r. Początkowo, w dziale „Wołanie na puszczy”, publikował w niej felietony, które pisał do „Tygodnika Powszechnego”, a które zostały zdjęte przez cenzurę. Potem pisał już specjalnie dla „Kultury”, a ponadto w Instytucie Literackim w Paryżu opublikował kilka swoich powieści⁹. Wspominał: „napisałem, z niczym się nie licząc, moje 5 powieści o Polsce współczesnej. Napisałem i wydałem w Paryżu – tyle, że mało kto je tutaj czytał, ale wszystkiego widać naraz mieć nie można”¹⁰.

Literaci i publicyści piszący do wydawnictw emigracyjnych musieli zachować szczególną ostrożność, by nie wpaść w ręce komunistycznych tajnych służb. Swoje teksty przemykali na Zachód, czasem w tajemnicy nawet przed najbliższymi. Zbigniew Florczak wspominał po latach: „Nawet żona nie wiedziała, że piszę do »Kultury«. Robiłem to najczęściej w nocy, ustawivszy maszynę na rozkładanym stole w kuchni. Używając najcieńszego papieru, peluru i pisząc na jeden ząbek [chodzi o ząbki wałka maszyny do pisania; odpowiednie manipulowanie wałkiem pozwalało na pisanie bez interlinii, a zatem umieszczenie na stronie możliwie najdłuższego tekstu – C.K.], żeby przesyłka była jak najlżejsza”¹¹.

⁷ *Ibidem*, s. 79.

⁸ *List Stefana Kisielewskiego do Jerzego Giedroycia, 13 XI 1971 r.* [w:] J. Giedroyc, S. Kisielewski, *Listy 1946–1991*, wstęp A. Michnik, oprac. i przypisy Ł. Garbal, posłowie R. Habielski, Warszawa 2020, s. 183.

⁹ K. Kamińska-Chelminiak, *Stefana Kisielewskiego związki z paryską „Kulturą”*, „Zeszyty Prasoznawcze” 2017, t. 60, nr 3, s. 590. Szerzej na temat związków Stefana Kisielewskiego z „Kulturą” zob. I. Hofman, *Dwugłós o Peerele. Dzienniki Stefana Kisielewskiego i Mariana Brandysa*, Lublin 1999; *eadem*, *Felietonista i Redaktor. Stefan Kisielewski w „Kulturze”* [w:] *eadem*, *Szkice o paryskiej „Kulturze”*, Toruń 2004, s. 73–90; *eadem*, *Stefan Kisielewski w Kulturze*, „Studia Medioznawcze” 2012, nr 3, s. 81–95; R. Habielski, *Kusy, Łysy i Książę* [w:] *Stefan Kisielewski. Kisiel 1911–1991–2011*, red. R. Habielski, M. Jabłonowski, Warszawa 2011, s. 165–192; A.S. Kowalczyk, *Debata z Kisielewskim. „Sprawy dawne, zupiorzale od złych namiętności”* [w:] *idem*, *Wena do polityki. O Giedroyciu i Mięroszewskim*, t. 2, Warszawa 2014, s. 198–218.

¹⁰ S. Kisielewski, *Dzienniki*, Warszawa 1997, s. 902.

¹¹ Z. Florczak, *Grypsy i reminiscencje*, Londyn 1995, s. 12.

Za kolportaż wydawnictw emigracyjnych w PRL groziły surowe sankcje, łącznie z karą więzienia. W 1950 r. Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk wydał zakaz rozpowszechniania paryskiej „Kultury” w Polsce¹². W roku 1958 za upowszechnianie wydawnictw Instytutu Literackiego w Paryżu Hanna Rewska, były żołnierz Armii Krajowej i uczestniczka powstania warszawskiego, została skazana na karę trzech lat pozbawienia wolności z tzw. małego kodeksu karnego¹³. W maju 1961 r. aresztowany został Andrzej Markiewicz, początkujący literat, były pracownik Stowarzyszenia PAX, który pod pseudonimem opublikował reportaże w „Kulturze” oraz utrzymywał korespondencyjny kontakt z redaktorem paryskiego miesięcznika, za co otrzymał wyrok trzech lat więzienia¹⁴. Kilka miesięcy później, 4 września 1961 r. za podpisanie z Jerzym Giedroyciem umowy na przekład książki Feliksa Grossa *The Seizure of Political Power in a Century of Revolutions (O przechwyceniu władzy politycznej w stuleciu rewolucji)* aresztowana została Anna Rudzińska, sekretarz Klubu Krzywego Koła. Następnie, 7 lutego 1962 r. została skazana na rok pozbawienia wolności¹⁵. W ocenie Małgorzaty Ptasieńskiej-Wójcik: „Uderzenie w krajowe kontakty paryskiej »Kultury« miało przede wszystkim odciąć ją od Polski i pozbawić wpływu na środowiska inteligenckie”¹⁶. Natomiast Mirosław Supruniuk, stwierdził, że represje za posiadanie i rozpowszechnianie „Kultury”, a zwłaszcza procesy sądowe, odegrały ważną rolę w utrwalaniu legendy paryskiego pisma „tak w Polsce, jak i (bardzo specyficznie) w Maisons-Laffitte”¹⁷.

Mimo groźących kar, na długo przed pojawieniem się drugiego obiegu czasopisma i książki wydawane na emigracji różnymi kanałami docierały do czytelników w kraju. Paradoksalnie zakazane publikacje można było przeczytać legalnie w bibliotekach naukowych. Adam Michnik wspominał: „W ósmej klasie zacząłem chodzić na wagary do czytelni Biblioteki Narodowej i tam z wypiekami czytałem kolejne numery »Kultury«, książki Instytutu Literackiego, jakieś wydawnictwa londyńskie. Przypadkiem dowiedziałem się, że wprawdzie nie wolno ich było wypożyczać do domu, ale bez żadnych ceregieli wydawano je do czytelni”¹⁸. Podobnie Marcin Król, korzystając ze znajomości rodziców z dyrektorem Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, miał dostęp do książek zakazanych przez władze¹⁹.

Piotr Jegliński do wydawnictw emigracyjnych dotarł w bibliotece ZBoWiD. Wspominał: „W 1973 r. przez różnych znajomych, kolegów mojej mamy z konspiracji,

¹² K. Kamińska-Chełmniak, *Stefana Kisielewskiego związki...*, s. 583.

¹³ Szerzej zob. *Sąd orzekł...*, Paryż 1972; A. Friszke, *Sprawa Hanny Rewskiej*, „Zeszyty Historyczne” 1996, z. 117, s. 185–191.

¹⁴ K. Tarka, *Wyrok za tłumaczenie. Sprawa Anny Rudzińskiej*, „Wolność i Solidarność” 2016, nr 9, s. 69; M. Ptasieńska-Wójcik, *Z dziejów Biblioteki Kultury 1946–1966*, Warszawa 2006, s. 302.

¹⁵ A. Rudzińska, *O moją Polskę. Pamiętniki 1939–1991*, Łódź–Warszawa 2003, s. 159–174, 316; A. Friszke, *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994, s. 176; W. Jedlicki, *Klub Krzywego Koła*, Paryż 1963, s. 144–148; K. Tarka, *Wyrok za tłumaczenie...*, s. 61–71.

¹⁶ M. Ptasieńska-Wójcik, *Inwigilacja Instytutu Literackiego przez Służbę Bezpieczeństwa w czasach Gomułki [w:] Aparat bezpieczeństwa wobec emigracji politycznej i Polonii*, red. R. Terlecki, Warszawa 2005, s. 137.

¹⁷ M. Supruniuk, *Zobaczyć inną Polskę. Pomoc paryskiego Instytutu Literackiego dla Polski w latach 1946–1990. Koncepcje i realizacja*, Toruń 2011, s. 107; K. Tarka, *Wyrok za tłumaczenie...*, s. 69, przyp. 37.

¹⁸ A. Michnik, J. Tischner, J. Żakowski, *Między panem a plebanem*, Kraków 1995, s. 58.

¹⁹ M. Król, *Nieco z boku. Autobiografia niepolityczna*, Warszawa 2008, s. 28.

dzięki swoistemu »łańcuszkowi świętego Antoniego« dotarłem do bibliotekarza biblioteki ZBoWiD w Warszawie, która mieściła się przy Alejach Ujazdowskich (róg ulicy Pięknej). Zostałem wprowadzony przez jakiegoś AK-owca, który poinformował mnie, że tam są całe szafy książek, tak zwanych prohibitów, a opiekuje się nimi ten właśnie bibliotekarz. On lubił dość ostro wypić, więc ja zostałem poinstruowany, jak się w takiej sytuacji zachować, by się nie upić (generalnie należało zjeść coś tłustego). Każda wizyta to flaszka wódki, którą musiałem z nim opróżnić, bo inaczej on tych szaf nie otworzył. Była to chyba najcięższa próba w moim życiu. Bibliotekarz okazał się dość sympatycznym starszym panem. Zaprowadził mnie do długiego korytarza, gdzie w szafach były książki, a ja dostałem oczopląsu. Było w tym miejscu zgromadzonych tyle tytułów wydawnictw emigracyjnych, że można było wybierać do woli. On mnie spytał: »No synku, co chcesz sobie poczytać?«. Ja w tym momencie coś bąknąłem nieśmiało, a on mi mówi, że mogę sobie wybrać, co chcę. W takiej sytuacji zacząłem oglądać zawartość tych szaf, zastanawiając się, co wybrać. A był tam [Oskar] Halecki, [były] książki Instytutu Literackiego [Jerzego] Giedroycia, »Kultura«, wydawnictwa oficyn londyńskich – wszystko, co celnicy wyłapywali na przejściach granicznych od Polaków wracających do kraju z Zachodu. Miałem ze sobą skórzaną torbę i zacząłem w nią pakować interesujące mnie książki. Pamiętam, że pierwszą był *Inny świat* [Gustawa] Herlinga-Grudzińskiego. Bibliotekarz ów raczej nie był zainteresowany tym, co sobie pakuję do torby, więc postanowiłem po jej wypełnieniu jeszcze coś upchać za przysłowiową pazuchę, aczkolwiek zdawałem sobie sprawę, że gdy to wypadnie mi na chodnik, to mogę mieć poważne kłopoty. Mogło mi grozić nawet parę lat, zwłaszcza że niektóre książki opieczetowane były przez WOP czy urząd celny; były też pieczęcie ZBoWiD. Książki te trafiły najpierw do mojego warszawskiego mieszkania, a następnie zawiozłem je do Lublina, by pokazać Januszowi [Krupskiemu] i Bogdanowi [Borusewiczowi]. Niektóre z nich zostały sfotografowane i puszczone w wyżej opisany obieg. Byłem w tej bibliotece jeszcze kilka razy. Ponieważ formalnie ja pożyczałem te książki, więc bałem się, że bibliotekarz mógł gdzieś zanotować ten fakt. W takiej sytuacji większość z nich oddawałem, ale stopniowo coraz mniej ich trafiało na półki ZBoWiD-owskiej biblioteki²⁰.

Literaturę emigracyjną dostawali pocztą dygnitarze państwowi. Korzystając ze znajomości z nimi, wypożyczali ją inni. Na przykład Irena Lasota, jako licealistka, w latach sześćdziesiątych publikacje wydawane przez Instytut Literacki pożyczała od wujka, który był posłem na sejm²¹. Wacław Holewiński w rozmowie z Justyną Błażejowską wspominał, że »regularny dostęp do paryskiej »Kultury«, i to od czternastego roku życia, zawdzięczał matce, nauczycielce syna wyższego oficera BOR²². Jak zauważa Paweł Sowiński, »Zakazana literatura stała się wtedy znakiem rozpoznawczym osób i grupek nastawionych kontestatorsko. Punktem wyjścia późniejszego drugiego obiegu – największego w całym obozie socjalistycznym. Książki były dla takich ludzi kanałem komunikacyjnym i noś-

²⁰ P. Jegliński, *Placówka w Paryżu*, „Scriptores” 2011, nr 39, s. 59–60.

²¹ P. Sowiński, *Zakazana książka...*, s. 81.

²² J. Błażejowska, *Papierowa rewolucja...*, s. 264, przyp. 29.

nikiem duchowej energii. Pożyczano je zaufanym osobom – w obawie nie tylko przed policją, ale także przed ich zaginięciem²³.

Emigracyjne publikacje docierały do funkcjonariuszy resortów siłowych. Zbigniew Kluczyński²⁴, funkcjonariusz krakowskiej bezpieki, przyznawał: „Czytałem Solżenicyna, »Kulturę« paryską. Nikt się z tym nie krył. Stały sobie u mnie w szafce egzemplarze ładnie poukładane, ładny papier, ładne okładki, ładnie to nawet wyglądało”²⁵.

Przez pewien czas, po październikowej odwilży 1956 r., można też było przesyłać książki do kraju oficjalną pocztą. Ze względów konspiracyjnych często wysyłano je w innych, fałszywych okładkach bądź bez strony tytułowej. Format tych publikacji – ze względów praktycznych, by można ich było zabrać lub przesłać jak najwięcej – był niewielki, kieszonkowy. Stąd niekiedy tego typu wydawnictwa nazywano żartobliwie książeczkami do nabożeństwa²⁶. Później małe formaty cechowały także książki wytwarzane w drugim obiegu²⁷.

Książki emigracyjne trafiały też do antykwariatów i na bazy, gdzie niekiedy osiągały zawrotne ceny. Na przykład w 1960 r. cena książki Artura M. Swinarskiego *Sasza i bogowie* dochodziła do tysiąca złotych²⁸, co stanowiło połowę ówczesnej średniej pensji²⁹.

Wydawnictwa emigracyjne przemycali do kraju literaci, artyści, dyplomaci, bibliotekarze czy też marynarze³⁰. Pod koniec lat sześćdziesiątych XX w. kilku wspinaczy wysokogórskich, nazwanych w późniejszym procesie sądowym „grupą tatarników”, przemycali z Polski przez Tatry maszynopisy, drukowane później przez Instytut Literacki w Paryżu, a przynosili do kraju wydawnictwa emigracyjne. Ich działalność przerwały aresztowania i proces sądowy, w którego rezultacie niektórzy skazani zostali na kilkuletnie więzienie³¹.

²³ P. Sowiński, *Zakazana książka...*, s. 81.

²⁴ Zbigniew Kluczyński (ur. 1944) – funkcjonariusz komunistycznego aparatu represji, m.in. od 4 VIII 1975 r. zastępca naczelnika Wydziału III KW MO w Krakowie, od 16 IV 1980 r. zastępca naczelnika Wydziału III Departamentu III MSW, od 1 II 1987 naczelnik Wydziału III Departamentu III MSW. Pełny przebieg służby zob. W. Frazik, F. Musiał, M. Szpytma, M. Wenklar, *Ludzie bezpieki województwa krakowskiego. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w województwie krakowskim w latach 1945–1990. Informator personalny*, Kraków 2009, s. 319–320.

²⁵ *Trzech kumpli. Przypis do historii PRL*, oprac. A. Ferens, E. Stankiewicz, Kraków 2008, s. 74.

²⁶ P. Sowiński, *Zakazana książka...*, s. 85–86; M. Ptańska-Wójcik, *Z dziejów Biblioteki...*, s. 164.

²⁷ Jak zauważył Paweł Sowiński, wykorzystano tu pomysł z okresu Wielkiej Emigracji, kiedy to *Księgi narodu i pielgrzymstwa polskiego* Adama Mickiewicza wydano w formie kieszonkowej, by ułatwić ich przemyt. Zob. P. Sowiński, *Zakazana książka...*, s. 86.

²⁸ M. Ptańska-Wójcik, *Z dziejów Biblioteki...*, s. 259.

²⁹ P. Sowiński, *Zakazana książka...*, s. 83.

³⁰ M. Ptańska-Wójcik, *Z dziejów Biblioteki...*, s. 126–127; P. Sowiński, *Zakazana książka...*, s. 84; J. Gawłowicz, *Byłem kurierem Giedroycia*, Szczecin 1998, s. 20, 25, 30, 52–53.

³¹ W sprawie tzw. tatarników aresztowano blisko pięćdziesiąt osób, ale w głównym procesie toczącym się w latach 1969–1970 sądzono pięć: Jakuba Karpińskiego, Macieja Kozłowskiego, Małgorzatę Szpakowską, Krzysztofa Szymborskiego i Marię Tworkowską. Zapadły wyroki od 3 do 5 lat więzienia. Szerzej o tym procesie zob.: AIPN, 0204/23, t. 1–41, SOR „Turysta”; AIPN, 0582/20, t. 1–20, Akta śledztwa przeciwko Maciejowi Kozłowskiemu i innym; AIPN, 1666/493, t. 1–3, Akt oskarżenia przeciwko Maciejowi Kozłowskiemu, Marii Tworkowskiej, Krzysztofowi Szymborskiemu, Jakubowi Karpińskiemu, Marii Małgorzacie Szpakowskiej, Warszawa, 1969 r.; AIPN, 01334/698, Wyrok w sprawie Macieja Kozłowskiego i innych z dnia 24 II 1970 r.; *Proces przeciw książkom*, „Kultura” (Paryż) 1971, nr 11, s. 98–113; J. Karpiński, *Taternictwo nizinne*, Lublin 2002,

ERA OŻYWIONYCH KONTAKTÓW

Po powstaniu w Polsce drugiego obiegu wydawniczego związki niektórych pisarzy krajowych z wydawnictwami emigracyjnymi osłabły. Nadal bowiem publikacje wydawane na Zachodzie docierały do kraju w ograniczonym zakresie, do niewielkiego kręgu odbiorców, natomiast prasa niezależna i podziemne oficyny wydawnicze trafiały do coraz szerszego grona czytelników. Nie było to oczywiście równoznaczne z osłabieniem bądź zakończeniem przerzutu literatury emigracyjnej do kraju, wręcz przeciwnie. Powstanie w połowie lat siedemdziesiątych zorganizowanych, jawnych grup opozycyjnych wpłynęło na ożywienie kontaktów z emigracją. Sytuacja zmieniła się jednak o tyle, że przemysł działał w obie strony, a publikacje wydawane w drugim obiegu w Polsce trafiały też na Zachód. W kraju powstawać zaczęły prywatne biblioteki książek zakazanych. Jak podaje Paweł Sowiński, pierwszą z nich i zarazem największą była biblioteka prowadzona przez Teresę Bogucką w Warszawie; jej początki sięgały już końca lat sześćdziesiątych³². Na łamach wydawanego w drugim obiegu pisma literackiego „Zapis” informowano, że w bibliotece tej zgromadzonych jest 167 tytułów w języku polskim, 106 numerów „Kultury” paryskiej, 18 „Zeszytów Historycznych” i komplet wydanych dotąd numerów „Aneksu”³³.

W latach siedemdziesiątych podobne biblioteki i wypożyczalnie powstawały w środowiskach młodzieży akademickiej. W Krakowie i we Wrocławiu działały biblioteki Studenckiego Komitetu Solidarności³⁴. Literatura emigracyjna stanowiła istotne uzupełnienie wiedzy zdobytej podczas studiów uniwersyteckich.

Niewątpliwie rozwój niezależnego ruchu wydawniczego w Polsce byłby utrudniony i przebiegał zgoła odmiennie bez wsparcia emigracji. Od narodzin opozycji i drugiego obiegu szukano sposobów, by przemieścić już nie tylko książki, lecz także sprzęt drukarski. Paweł Sowiński ocenia, że był to „znamienny moment”, bo „jeszcze parę lat wcześniej wysyłanie powielaczy do Polski znajdowało się poza horyzontem myślenia, zarówno w kraju, jak i na emigracji”. Zdaniem badacza „powstanie KOR i uruchomienie pierwszych krajowych wydawnictw otwierało nowe możliwości przemytu, ale i podnosiło poprzeczkę jego emigracyjnym organizatorom”³⁵.

Jeszcze przed powstaniem opozycji, latem 1974 r. Piotr Jegliński, który wraz z innymi studentami Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Bogdanem Borusewiczem i Januszem Krupskim, próbował tworzyć zręby niezależnego ruchu wydawniczego, wyjechał na Zachód z zamiarem sprowadzenia sprzętu poligraficznego. Początkowo jego zabiegi były bezskuteczne. Gdy trafił do Francji, nawiązał kontakt z Janem Nowakiem-Jeziorańskim,

s. 21–31; B. Kaliski, *Przerzut od Giedroycia*, „Karta” 2004, nr 40, s. 99–131; *Proces taterników*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1997, nr 121, s. 89–97.

³² P. Sowiński, *Zakazana książka...*, s. 89.

³³ *Biblioteka książek zakazanych*, „Zapis” 1978, nr 5, s. 131–132.

³⁴ J. Szarek, *Czarne Juwenalia. Opowieść o Studenckim Komitecie Solidarności*, Kraków 2007, s. 97–98; *Opozycja małopolska w dokumentach 1976–1980*, oprac. A. Roliński, współprac. K. Bielawska, M. Orski, wstęp T. Gąsowski, Kraków 2003, s. 265–273; L. Budrewicz, *Z PRL do Polski. Wspomnienia z niejednego podwórka (1976–1989)*, Wrocław 2008, s. 42.

³⁵ P. Sowiński, *Zakazana książka...*, s. 91.

a następnie z Jerzym Giedroyciem. Początkowo nie uzyskał jednak od nich wsparcia, uznali bowiem działania studentów z Lublina za zbyt ryzykowne. Jegliński wspominał: „Miałem od nich wsparcie w przypadku wysyłki książek, bo różnymi sposobami robili to sami, jednak kiedy powiedziałem im o moich planach powielaczowych, to energicznie próbowali mnie od tego odwieść. Z dzisiejszej perspektywy wydaje się to bardzo dziwne, ale tak na początku faktycznie było. Oni się bali, że kiedy zaczniesz się w Polsce drukować w podziemiu, to rozpoczną się masowe aresztowania i kolejne pokolenie ideowej młodzieży trafi na lata do więzienia. Uważali, że powielanie w tamtym czasie jest jak broń używana w latach 40. [...] Dyrektor RWE przysłał mi nawet list, w którym zabrania mi wysłania powielacza do Polski. Wszystko się zmieniło, kiedy oni zobaczyli te nasze niebieskie (od denaturatu) druki, które im przesałem po otrzymaniu z Polski. Zorientowali się, że władza owszem szykanuje, konfiskuje, czasem zatrzymuje, ale wielkich procesów politycznych za bibułę nie ma”³⁶.

Historyk Jan Olaszek uważa, że „za stanowiskiem Giedroycia i Nowaka-Jeziorańskiego stały jednak istotne racje”. Uzasadnia: „Mimo że w swoich działaniach kierowali się oni chęcią realizacji idealistycznych celów, pozostawali realistami politycznymi. Zdawali sobie sprawę, że samo użycie powielacza może być przez władzę PRL bardzo surowo ukarane. Dla Giedroycia nie bez znaczenia pozostawało zapewne doświadczenie sprzed kilku lat, kiedy to grupa współpracujących z nim młodych ludzi – nazwanych później »taternikami« – którzy przemycali emigracyjne publikacje z Czechosłowacji do PRL, przechodząc przez »zieloną granicę« w górach, trafiła na kilka lat do więzień”³⁷.

Dopiero po półtora roku starań udało się Jeglińskiemu zakupić powielacz spirytusowy. Do Lublina przywiózł go w 1976 r. Wit Wojtowicz, członek teatru akademickiego KUL, powracający z występów w Londynie. Po latach wspominał: „podczas jakiejś próby, w głębokim półmroku, jak to w teatrze Mądzika jest w zwyczaju, usłyszałem zza kotary sceniczny szept: »Czy to ty jesteś Wit?« i tak poznałem Piotra Jeglińskiego. Umówiłem się z nim na przedmieściach Londynu u jego przyjaciół, u których wówczas się zatrzymał. Tam, przy zachowaniu pełnych środków bezpieczeństwa, w trochę przyciasnych rękawiczkach gumowych, żeby nie zostawiać odcisków palców – uczyłem się demontować i ponownie składać zakupiony przez Piotra powielacz, który wówczas zobaczyłem pierwszy raz w życiu. Postanowiłem, że dla bezpieczeństwa całej akcji i Teatru, którego w żaden sposób nie chciałem narażać – oraz oczywiście własnego – przewiozę go przez granice w częściach. I tak też się stało. Umieściłem je w różnych skrzynkach wśród śrubek, blaszek i drutów, zabrudzone celowo jakimś smarem, oblepione fragmentami polskiej gazety [i] w ten sposób »postarzone«, aby nie kłuły w oczy swą nowością. Przy sobie miałem ten największy element – bęben, na który dla zmylenia celników pracowicie i starannie nawinałem pewnie kilka kilometrów żyłki wędkarskiej tak, że znakomicie udawał dużą szpulkę. Wraz z nim w podręcznej torbie był także pojemnik na denaturat, w którym było coś do picia na drogę. Miałem ogromny stres, czy to wszystko bezpiecznie przewiozę, czy uda mi się później odnaleźć rozproszone części i właściwie je zmontować. W końcu

³⁶ P. Jegliński, *Placówka...*, s. 65–66.

³⁷ J. Olaszek, *Rewolucja powielaczy...*, s. 22.

powielacz trafił do Polski. Przewiozłem go przez NRD [...] prawie na nim siedząc. Ale szczęśliwie udało się i dotarliśmy bezpiecznie do Lublina. Pamiętam, że przyjechaliśmy wieczorem. Był to zapewne 10 maja 1976 r.³⁸

Powielacz uruchomiono jeszcze przed czerwcowymi protestami robotniczymi, a według relacji pierwszym drukiem wykonywanym na nim był *Folwark zwierzęcy* George'a Orwella³⁹. Podczas wakacji 1976 r. Wojtowicz ponownie wyjechał do Londynu i Paryża. Pobyt w Maisons-Laffitte wspominał następująco: „Zachowując zasady konspiracji, dotarliśmy z Piotrem Jeglińskim do tego cudownego domu na spotkanie z panem Jerzym Giedroyciem. Rozmawialiśmy o sytuacji w Polsce, o posiadanym przez nas powielaczu, o konieczności budowania niezależnej poligrafii. [...] Pan Jerzy Giedroyc przekazał wówczas na ręce Piotra pieniądze na zakup kolejnego powielacza dla opozycji w Polsce”⁴⁰.

Przedsięwzięcia związane z przemitem sprzętu musiały być szczegółowo zaplanowane i znacznie bardziej zakonspirowane. Jerzy Giedroyc, dzieląc się swoimi przemyśleniami nad możliwościami przewozu do Polski maszyn drukarskich, w liście do Jana Nowaka-Jeziorańskiego pisał w grudniu 1977 r.: „Sprawa powielaczy dla kraju jest sprawą najważniejszą. Niestety, tu jest sprawa pieniędzy oraz przerzucania do kraju. Najprostsze by było zrobienie tego przez jakąś firmę amerykańską czy szwedzką, która buduje w kraju. No, ale jak do nich dotrzeć?”⁴¹.

Nowak-Jeziorański nie podzielał poglądu Giedroycia, w odpowiedzi na jego list pisał: „Zabiegam więc o fundusze na publikowanie książek, pisanych w kraju, o nagrody, stypendia i zaproszenia dla niekonformistycznych pisarzy i artystów, wystawy ich książek czy dzieł sztuki, filmów itd. O uzyskaniu wprost środków na takie cele, jak powielacze, kseroksy itd. mowy nie ma. W obecnym klimacie wszystko, co zatracą jakąkolwiek *covert operation*, czyli podziemną robotą, budzi zgrozę”⁴².

Okazało się, że bez wsparcia finansowego i organizacyjnego krajów zachodnich przewóz maszyn, a tym samym rozwój niezależnej poligrafii w Polsce, będzie niemożliwy. Pomoc płynąca z Zachodu w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych od tamtejszych potężnych central związkowych, polskich ośrodków emigracyjnym czy specjalnie powołanych fundacji⁴³, a nawet od Kongresu Stanów Zjednoczonych i CIA, miała ogromne znaczenie⁴⁴. Niezależny ruch wydawniczy w Polsce wspierały: Wolna Europa,

³⁸ W.K. Wojtowicz, „Francuzka” w Lublinie, „Scriptores” 2011, nr 39, s. 229–230.

³⁹ Wypowiedzi P. Jeglińskiego [w:] *Co nam zostało z tych lat?... Opozycja polityczna 1976–1980 z dzisiejszej perspektywy*, red. J. Eisler, Warszawa 2003, s. 51–52 i J. Krupskiego [w:] W. Grochola, *Słowo jak dynamit*, „Karta” 2006, nr 49, s. 86; P. Nowacki, „Zapis”, „Spotkania” i *potyczki z Kuroniem*, „Biuletyn IPN” 2005, nr 7/8, s. 137–138, s. 137; W.K. Wojtowicz, „Francuzka”..., s. 230.

⁴⁰ W.K. Wojtowicz, „Francuzka”..., s. 231.

⁴¹ *List Jerzego Giedroycia do Jana Nowaka Jeziorańskiego, 11 XII 1977 r.* [w:] J. Nowak-Jeziorański, J. Giedroyc, *Listy 1952–1998*, oprac. i wstęp D. Platt, Wrocław 2001, s. 420.

⁴² *List Jana Nowaka Jeziorańskiego do Jerzego Giedroycia, 22 XII 1977 r.* [w:] J. Nowak-Jeziorański, J. Giedroyc, *Listy...*, s. 421–422.

⁴³ A. Riechers, *Pomoc dla Solidarności. Przykłady pomocy zachodniemieckiego społeczeństwa i państwa w latach 1980–1982*, [Warszawa 2005]; *Polcul Fundation. Niezależna Fundacja Popierania Kultury Polskiej*, [b.m.d.w.]; H. Bukowski, K. Cieślak-Graef, *Konwoje z Niemiec*, „Karta” 2002, nr 36, s. 124–132.

⁴⁴ P. Sowiński, *Kontrabanda. Na pomoc podziemnym wydawcom w stanie wojennym* [w:] *Bibuła 1976–1989. Od wolnego słowa do wolności*, red. W. Borowik, Warszawa 2009, s. 38–42; J. Błażejowska, *Papierowa rewolucja...*, s. 210.

Głos Ameryki, polski program BBC oraz „Kultura” Jerzego Giedroycia, które informowały o tym, co działo się w kraju, nagłaśniały represje władz, tworzyły obieg niezależnej informacji. Pomocy podziemnym wydawnictwom udzielali ówczesni polscy emigranci, m.in.: Aleksander Smolar w Paryżu, Nina i Eugeniusz Smolarowie w Londynie, w Nowym Jorku Irena Lasota (i prowadzony przez nią w tym celu Instytut na rzecz Demokracji w Europie Wschodniej – Institute for Democracy in Eastern Europe)⁴⁵, w Sztokholmie Elżbieta i Jakub Świącicy, a w Kolonii Andrzej Chilecki⁴⁶. Od lipca 1982 r. pomoc materialna w postaci pieniędzy i sprzętu płynęła do Polski w ramach powstałego wówczas w Brukseli Biura Koordynacyjnego NSZZ „Solidarność”. Organizowali ją i odpowiadali za nią pracownicy biura Mirosław Chojecki i Marian Kaleta⁴⁷.

Osoby zaangażowane w transport sprzętu drukarskiego wykazywały się niejednokrotnie dużą kreatywnością, szukając ciągle nowych kanałów przetrwania i sposobów na jego ukrycie, często rodem z filmów szpiegowskich. Demontowano go i ukrywano w samochodach, pociągach, na statkach, czasem nawet między książkami, a zdarzało się, że i wewnątrz nich⁴⁸.

Przerzut maszyn i akcesoriów drukarskich dla grup opozycyjnych w Polsce od końca lat siedemdziesiątych do zablokowania go w 1986 r. przez SB organizował wspomniany Marian Kaleta, przebywający w Szwecji⁴⁹. W wydanych po latach wspomnieniach przyznawał: „W ciągu dziesięciu lat szmuglowania sprzętu drukarskiego ze Szwecji do Polski wysłałem nielegalnie do kraju około dwustu pięćdziesięciu maszyn drukarskich. Nie prowadziłem statystyk – bardzo szkoda i bardzo źle. [...] Bez tej pomocy, która może rzeczywiście była za mała w stosunku do zgłaszanych z kraju potrzeb, która może nie zawsze była tak doskonała, jak byśmy chcieli, Solidarność miałaby o wiele, wiele trudniej”⁵⁰.

Nie zawsze wysyłany sprzęt trafiał do odbiorców. Kaleta wspominał, że transport dwóch offsetów i sześciu powielaczy, który latem 1983 r. przesłał do Krakowa, nie dotarł do adresatów. Pisał: „Dziś wiem, że żadne podziemne pismo krakowskie nie dostało z tego transportu ani jednej maszyny. [...] Męczy mnie pytanie: gdzie się to podziało?”⁵¹.

⁴⁵ I. Lasota, *Instytut na Rzecz Demokracji w Europie Wschodniej (IDEE) w Nowym Jorku*, „Kultura” (Paryż) 1990, nr 4/511, s. 118–119.

⁴⁶ W. Grochola, *Słowo...*, s. 125. Por. P. Sowiński, „Wola”, czyli wolność: Międzyzakładowy Komitet Koordynacyjny NSZZ „Solidarność”, tygodnik, Grupa Polityczna [w:] *Solidarność podziemna 1981–1989*, red. A. Friszke, Warszawa 2006, s. 539.

⁴⁷ Według wykazu sporządzonego przez biuro do Polski kanałem szwedzkim trafiły m.in. w 1984 r. 2 offsety i 12 powielaczy, a w 1985 r. – 6 offsetów i 13 powielaczy, z których większość trafiła do Warszawy. Innymi kanałami w 1985 r. przewieziono 17 offsetów i 30 powielaczy, które przypadły innym ośrodkom. Szerzej zob. A. Friszke, *Tymczasowa Komisja Koordynacyjna NSZZ „Solidarność” (1982–1987)* [w:] *Solidarność podziemna...*, s. 141–142; *idem*, *Regionalny Komitet Wykonawczy Mazowsze. Powstanie, struktura, działalność (1981–1986)* [w:] *Solidarność podziemna...*, s. 454–459; M. Kaleta, *Powielacze na szmuglerskim szlaku. Fragmenty wspomnień emigracyjnych*, „Sowiniec” 2005, nr 27, s. 169–180.

⁴⁸ M. Choma-Jusińska, *Współpraca środowiska „Spotkań” z emigracją...*, s. 192–194; P. Sowiński, *Zakazana książka...*, s. 91.

⁴⁹ Szerzej o działalności Mariana Kalety zob.: M. Kaleta, *Emigracyjna spółka „Szmugiel”. Wspomnienia dostawcy sprzętu poligraficznego przemycanego do Polski dla opozycji antykomunistycznej w latach 1978–1989*, Warszawa 2015; *idem*, *Powielacze na szmuglerskim szlaku...*, s. 169–180.

⁵⁰ M. Kaleta, *Emigracyjna spółka „Szmugiel”...*, s. 195.

⁵¹ *Ibidem*, s. 126.

Można domniemywać, że sprzęt przejęła SB, która rozpracowywała i kontrolowała większość kanałów przerzutowych⁵². W pracy resortowej pt. *Polska emigracja polityczna a grupy antysocjalistyczne w Polsce w latach 1976–1984* jej autorzy, ppłk Feliks Bielak i ppłk Andrzej Peplowski, stwierdzali: „Większość sprzętu poligraficznego i elektronicznego dla »podziemia« krajowego jest przerzucana drogą lądową, ukryta w przesyłkach w ramach pomocy charytatywnej. Przewoźnikami są najczęściej obywatele państw przekazujących pomoc z Holandii, Belgii, Francji, RFN i Szwecji. Sprzęt jest ukryty w kartonach z odzieżą (np. papier), w fabrycznie zamykanych puszkach z żywnością (np. farba lub chemikalia drukarskie), w aparatach medycznych (np. radiostacje, wzmacniacze), w specjalnie skonstruowanych skrytkach w pojazdach ciężarowych. Pojedynczy transport ma przeciętną wartość około dziesięciu, dwudziestu tysięcy dolarów. [...] Oprócz przewoźników, zapewniających dostawę sprzętu poligraficznego i elektronicznego, działają kurierzy przewożący pocztę między regionami podziemnej Solidarności w kraju a biurem koordynacyjnym, zamówienia na sprzęt, pocztę prywatną, egzemplarze prasy podziemnej ukazującej się na danym terenie, zdjęcia z demonstracji lub działań sił porządkowych, nagrania radia Solidarność. Przewożą także instrukcje, informacje o nadchodzącym sprzęcie, pieniądze itp. [...] Z reguły nielegalne przesyłki trafiają do obiektów sakralnych lub szpitali i tam są odbierane przez adresatów. Niekiedy jednak przesyłka jest rozładowywana »na adresie prywatnym«⁵³.

Fakt kontrolowania przez SB przywożonego z zagranicy sprzętu i środków finansowych potwierdził komunistyczny generał Czesław Kiszczak: „Cenniejsze były dla nas informacje. Sprawozdania rozszyfrowywały nam struktury podziemne, plany, zamierzenia. To samo robiliśmy ze sprzętem. Do części podłączaliśmy sygnalizatory i wiedzieliśmy, gdzie są drukarnie. Niektóre drukarnie były opanowane przez nas”⁵⁴.

W 2006 r. w rozmowie z Justyną Błażejowską i Pawłem Wieczorkiewiczem powtórzył: „Nie wszystko można było zatrzymać, bo wpadłby kanał. Na przykład szło dwadzieścia powielaczy ze Szwecji, puszczałyśmy połowę. Każdy z nich miał nadajnik, wiedzieliśmy, gdzie, w jakiej piwnicy pracuje. To były subtelne urządzenia, zminiaturyzowane, wpasowane w sprzęt. To wystarczyło, by nam przekazywały sygnał, on dochodził, wiedzieliśmy, gdzie jest powielacz. Odbiorcy sprzętu nie wiedzieli o nadajnikach”⁵⁵.

Irena Lasota, organizująca pomoc dla podziemia w Polsce, wspominała: „Tajemnicą poliszynela było [...] to, że trafiały do Polski offsety z nadajnikami umożliwiającymi lokalizację tych offsetów. Ja o takim przypadku byłam powiadomiona w 1984 r.”⁵⁶. W połowie lat osiemdziesiątych o esbeckich nadajnikach informowała też podziemna prasa⁵⁷.

Kontrolowanie kanałów przerzutu było opłacalne dla bezpieki, pozwalało jej bowiem przechwytywać fundusze i wysokiej klasy sprzęt zachodni, którego używała potem na

⁵² J. Błażejowska, *Papierowa rewolucja...*, s. 262.

⁵³ AIPN, 12/1369, F. Bielak, A. Peplowski, *Polska emigracja polityczna a grupy antysocjalistyczne w Polsce w latach 1976–1984*, Warszawa 1986, s. 144.

⁵⁴ W. Bereś, J. Skoczylas, *Generał Kiszczak mówi... prawie wszystko*, Warszawa 1991, s. 203.

⁵⁵ Cyt. za: J. Błażejowska, *Papierowa rewolucja...*, s. 231.

⁵⁶ Milewski, *czyli tajemnica poliszynela. Wywiad z Ireną Lasotą*, „Nowy Świat”, 26 V 1992, s. 2.

⁵⁷ *Mieszanka informacyjna: Ubeckie nadajniki do namierzania drukarni*, „Baza” 1985, nr 6 (czerwiec), s. 27.

własne potrzeby⁵⁸. Rozpracowanie dróg i sposobów przewożenia sprzętu i pieniędzy z zagranicy było jednym z istotnych elementów zwalczania przez SB drugiego obiegu w Polsce⁵⁹.

POLITYKA WYDAWNICZA

Emigracja z uwagą obserwowała rozwój drugiego obiegu wydawniczego w kraju. Na początku 1978 r. redakcja paryskiej „Kultury” stwierdzała: „Rosną szeregi intelektualistów, którzy dość mają ograniczeń, postanawiają mówić całą prawdę w czasopiśmie i wydawnictwach niecenzurowanych. Obok nich pracują ich koledzy, którzy »powstrzymując się od pewnych gestów« starają się poszerzyć względną niezależność polskiej humanistyki w obrębie władania cenzury. Nie odmawiamy zasług drugim, ale czy można się dziwić, że większe zainteresowanie i większe nadzieje na przyszłość budzą w nas pierwsi? Bo (i tu prawdopodobnie tkwi sedno sporu) istnienie niecenzurowanych pism w Polsce jest dla nas czymś grubo więcej niż »jeszcze jednym faktem dokonany zwiększającym odrębność Polski, faktem w szeregu innych«. Dla nas jest ono faktem o zupełnie innej jakości”⁶⁰.

Na łamach „Kultury” informowano o pojawieniu się wszystkich ważniejszych tytułów prasy drugiego obiegu w Polsce⁶¹. Oprócz krótkich opisów zawartości poszczególnych numerów paryski periodyk zamieszczał także dłuższe artykuły recenzyjne, niekiedy polemizujące z niektórymi tekstami krajowych autorów⁶². Jakub Świącicki w jednym ze swoich stałych przeglądów bezdebitowej prasy krajowej pisał, że pomimo szykan i represji Służby Bezpieczeństwa wobec uczestników niezależnego ruchu wydawniczego „rosną nakłady, doskonalą się technika, poprawia się czytelność druku, rozszerza się sieć dystrybucji. Jest to zupełnie niezwykły rozwój obiegu niezależnej informacji, publicystyki i utworów literackich w ciągu bardzo krótkiego czasu, rozwój, o którym jeszcze niedawno nikt po prostu nie marzył”⁶³.

Współpracujące z Instytutem Literackim największe wydawnictwo drugoobiegowe Niezależna Oficyna Wydawnicza NOWA wydało wybór artykułów „Kultury” z 1978 r. We wstępie do tej publikacji podkreślano, że „w znacznej mierze paryskiej »Kulturze« [...] zawdzięcza polska inteligencja przechowanie ciągłości myśli politycznej, nonkonformistyczny model kultury narodowej, »hamburską giełdę« postaw i wartości”⁶⁴. Stąd też

⁵⁸ E. Zając, H. Głębocki, „Ketman” i „Monika” – żywoty równoległe, „Aparat Represji w Polsce Ludowej” 2005, nr 1, s. 101.

⁵⁹ Według Justyny Błażejowskiej dzięki swojej agenturze SB kontrolowała 80 proc. transportów wysyłanych z Zachodu dla podziemnej „Solidarności” (J. Błażejowska, *Papierowa rewolucja...*, s. 230). Szerzej zob. G. Wołek, *Służba Bezpieczeństwa wobec pism i wydawnictw drugiego obiegu w latach 1980–1990* [w:] *Drugi obieg w PRL...*, s. 430; C. Kuta, *Niecenzurowane...*, s. 456–457.

⁶⁰ Redakcja, *Obserwatorium. Listy z Kraju*, „Kultura” (Paryż) 1978, nr 3 (366), s. 67–68.

⁶¹ J. Świącicki, *Polskie periodyki poza cenzurą*, „Kultura” (Paryż) 1980, nr 10 (397), s. 60–65.

⁶² Np. M. Broński [W. Skalmowski], „Zapis”, „Kultura” (Paryż) 1977, nr 10 (361), s. 99–104; W. Odojewski, *Głos młodego pokolenia*, „Kultura” (Paryż) 1978, nr 3 (366), s. 119–123.

⁶³ J.Ś. [Jakub Świącicki], *Niecenzurowana prasa krajowa*, „Kultura” (Paryż) 1978, nr 10 (373), s. 99–101.

⁶⁴ *Krajowe wydanie „Kultury”*, „Kultura” (Paryż) 1979, nr 9 (394), s. 82.

ów wybór publicystyki miał być „nie tylko propozycją pasjonującej lektury dla krajowego czytelnika”, lecz także „świadectwem wdzięczności polskiej opozycji demokratycznej wobec tych kilku osób [z redakcji „Kultury” – przyp. C.K.], bez których wysiłku polskie życie umysłowe byłoby tylekroć uboższe”⁶⁵.

W Polsce przedrukowywano wydawnictwa emigracyjne, a jednocześnie Instytut Literacki wydawał publikacje autorów krajowych. W 1977 r. w ramach Biblioteki „Kultury” zainicjowano nową serię wydawniczą „Bez cenzury”, w ramach której wydawano utwory m.in. Stanisława Barańczaka, Kazimierza Brandysa, Ryszarda Krynickiego i Bogdana Madeja. Seria ta została zawieszona po wprowadzeniu stanu wojennego, kiedy niektórzy pisarze żyjący dotąd w kraju wybrali emigrację, a podział na literaturę krajową i emigracyjną przestał być funkcjonalny⁶⁶.

Należy wspomnieć też, że wiele drugoobiegowych pism nawiązywało do tematyki emigracyjnej i działalności Instytutu Literackiego. Na przykład na łamach pisma „Res Publica”, wydawanego w latach 1978–1981, zamieszczano wywiady z Giedroyciem i Zofią Hertz, teksty Józefa Czapskiego, omawiano także publicystykę Juliusza Mieroszewskiego⁶⁷.

W okresie szesnastu miesięcy legalnego funkcjonowania Solidarności, gdy nastąpił znaczący rozwój podziemnej poligrafii, poszerzyły się też możliwości odbioru literatury emigracyjnej. Jerzy Giedroyc w liście do Jana Nowaka-Jeziorańskiego z 2 maja 1981 r. stwierdzał: „W tej chwili są ogromne możliwości wysyłania książek do Polski. Duża w tym zasługa Nagrody Nobla Miłosza, która była taranem, nie tylko jeśli idzie o Polskę. [...] Zapotrzebowania są tak wielkie, że już nie dają rady”⁶⁸.

Podobnie pisał kilka miesięcy później w liście do Jana M. Ciechanowskiego: „Z zainteresowaniem problematyką historyczną w Kraju ciągle się spotykam, ale niestety nie jestem w stanie zaspokoić zapotrzebowania. Teraz niezależne wydawnictwo »Krağ« wznawia wydawanie »Zeszytów Historycznych« od nr 1, więc to może to zapotrzebowanie trochę zaspokoić”⁶⁹.

Po wprowadzeniu w Polsce stanu wojennego środowisko „Kultury” zaangażowało się w stworzenie na emigracji Funduszu Pomocy Niezależnej Literaturze i Nauce Polskiej, którego zadaniem było wydawanie książek autorów krajowych oraz opracowań dotyczących tematyki polskiej, a zwłaszcza najnowszej historii Polski⁷⁰. Jerzy Giedroyc wspomagał finansowo m.in. NOWĄ, wydawnictwo CDN, „Tygodnik Mazowsze” oraz periodyki zajmujące się ważną dla niego problematyką obszaru Europy Środkowo-

⁶⁵ *Ibidem*, s. 82–83.

⁶⁶ M. Tyrchan, *Paryska „Kultura” wobec konfliktów politycznych w Polsce (1976–1989)*, Poznań 2011, s. 203; B. Toruńczyk, *Rozmowy w Maisons-Laffitte, 1981*, Warszawa 2006.

⁶⁷ Leopolda [R. Zimand], *All that jazz*, „Kultura” (Paryż) 1985, nr 7–8 (454–455), s. 92–97; J. Andrzejewski [Andrzej Paczkowski], *O poprzednim wcieleniu „Res Publici”, czyli klerk i polityka w socjalizmie*, „Res Publica” 1988, nr 8, s. 9–17; M. Tyrchan, *Paryska „Kultura”...*, s. 200.

⁶⁸ *List Jerzego Giedroycia do Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2 V 1981 r.* [w:] J. Nowak-Jeziorański, J. Giedroyc, *Listy 1952–1998...*, s. 573.

⁶⁹ *List Jerzego Giedroycia do Jana M. Ciechanowskiego, 15 X 1981 r.* [w:] „Mam na Pana nowy zamach...” Wybór korespondencji Jerzego Giedroycia z historykami i świadkami historii 1946–2000, t. 1, wybór i oprac. S.M. Nowinowski i R. Stobiecki przy współpracy A. Brzezińskiej i M. Przybysz-Gralewskiej, Łódź–Paryż 2019, s. 301.

⁷⁰ *Fundusz Pomocy Niezależnej Literaturze i Nauce Polskiej*, „Kultura” (Paryż) 1982, nr 6 (417), s. 35–36.

-Wschodniej, jak „Niepodległość”, „ABC” czy „Obóz”. Wspierał też liczne krajowe podziemne biblioteki gromadzące niezależne publikacje, zaopatrywał je także w wydawnictwa emigracyjne⁷¹.

Niezależne oficyny wydawnicze obficie korzystały z dorobku emigracji i dokonywały przedruków publikacji. Najczęściej sięgano po wydawnictwa Instytutu Literackiego w Paryżu, który swoje prawa wydawnicze i autorskie przekazał wydawnictwu NOWA, na mocy umowy zawartej w październiku 1981 r. Zgodnie z tą umową jedynie edycje poszczególnych dzieł Gombrowicza i Miłosza wymagały oddzielnego porozumienia. Pozostałe wydawnictwa, chcąc dokonać przedruku, zobowiązane były do przekazania NOWEJ kwot w wysokości 3 proc. wartości przedrukowywanego nakładu. Należności te zasilać miały Fundusz Kultury Paryskiej w Polsce⁷².

Przedrukowywano także publikacje innych emigracyjnych ośrodków wydawniczych: paryskiego Editions Spotkania, londyńskiego „Aneksu”, „Pulsu”, Polonia Book Fund Ltd., Polskiej Fundacji Kulturalnej, „Kontra”, „Odnowy” i „Veritasu”⁷³. Były przypadki, że niezależne oficyny nie umieszczały w swoich publikacjach informacji o przedruku, co w 1988 r. wytknął im Instytut Literacki⁷⁴.

Zasadniczo starano się przestrzegać praw autorskich. Renomowane, duże oficyny nie mogły pozwolić sobie na samowolę w tej sprawie. Poszanowanie praw autorskich i zasad etyki zawodowej było bowiem jednym z warunków uzyskania wsparcia finansowego z Funduszu Wydawnictw Niezależnych. Zdarzały się jednak przypadki, że drukarze na własną rękę wydawali książki⁷⁵. Zwykle autorzy zrzekali się honorariów albo przekazywali je na potrzeby wydawnictw podziemnych.

W drugim obiegu wydawniczym najczęściej drukowano publikacje dotyczące aktualnej sytuacji polityczno-społecznej, historii najnowszej, wypowiedzi liderów opozycji oraz teksty publicystyczne. Beletrystyka zajmowała dalsze miejsca. Z czasem dzieła literackie budziły coraz mniejsze zainteresowanie podziemnych wydawców. Wynikało to z faktu pojawienia się w oficjalnym obiegu tekstów niektórych pisarzy emigracyjnych i krajowych, których dzieła były wcześniej blokowane przez cenzurę⁷⁶.

⁷¹ M. Tyrchan, *Paryska „Kultura”...*, s. 294; C. Bielecki, *Książę Witold w podziemiu* [w:] Jerzy Giedroyc. *Redaktor. Polityk. Człowiek*, oprac. K. Pomian, Lublin 2001, s. 96–106.

⁷² „Kultura” (Paryż) 1981, nr 11, s. 4–5; B. Dorosz, *Literatura i krytyka literacka w drugim obiegu (1977–1989). Rekonstrucja bibliograficzna w zakresie druków zwartych* [w:] *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*, t. 2, red. J. Kostecki, A. Brodzka, Warszawa 1992, s. 345–346.

⁷³ J. Kamińska [Władysław Chojnacki, Wojciech Chojnacki], *Bibliografia publikacji podziemnych w Polsce 13 XII 1981 – VI 1986*, Paryż 1988, s. 23; W. Chojnacki, M. Jastrzębski, *Bibliografia publikacji podziemnych w Polsce*, t. 2: *I I 1986 – 31 XII 1987*, Warszawa 1993, s. 17–18.

⁷⁴ W artykule zamieszczonym na łamach paryskiej „Kultury” pisano: „Niezależne oficyny zaczynają coraz częściej przedrukowywać książki wydane przez Instytut Literacki nie tylko nie pytając o zgodę, ale nawet – dość często – nie podając, że jest to przedruk z wydania Instytutu Literackiego. To są złe obyczaje. [...] Bardzo się cieszymy, że nasze książki będą przedrukowywane w kraju, ale dopiero po uzyskaniu naszej zgody” (Redaktor, *Do naszych autorów w kraju*, „Kultura” (Paryż) 1988, nr 10, s. 2).

⁷⁵ K. Bieliński wspominał, że drukarz NOWEJ Roman Wojciechowski pseud. „Romaszko” na własną rękę wydał książkę Instytutu Literackiego, „skopował matryce i [...] wydrukował 500 egzemplarzy i sprzedał, co nie stanowiło żadnego problemu; zarobił na tym pięciomiesięczną pensję” (W. Grochola, *Słowo jak dynamit ...*, s. 117).

⁷⁶ C. Kuta, *Niezależny ruch wydawniczy...*, s. 289.

Rzeczywistość komunistycznego państwa wymuszała na kontestujących ją zaangażowanie raczej pragmatyczne. Skutkiem takiego podejścia mogło być stopniowe odchodzić od drukowania literatury. Zestawienie publikacji emigracyjnych i wydawanych w drugim obiegu w kraju pokazuje, że wolne od bieżących problemów z peerelowską rzeczywistością uchoźstwo interesowało się tworzeniem różnych koncepcji ideowych i politycznych, natomiast krajowe podziemie raczej – chociaż przecież nie wyłącznie – koncentrowało się na pragmatyce działania w opresyjnej rzeczywistości dnia codziennego. Warto jednocześnie zwrócić uwagę na fakt, że publikowana i poszukiwana w drugim obiegu literatura piękna w dużym stopniu obnażała istotę systemu komunistycznego czy – szerzej – totalitarnego (*Folwark zwierzęcy*, *Archipelag Gułag*, *Zniewolony umysł*), podobnie jak publikacje z dziedziny filozofii czy myśli politycznej (*Kłopoty z socjalizmem*, *Krótki traktat sowietologiczny*, *Bezsilność publicystyki*), co również miało wymiar pragmatyczny⁷⁷.

Współzałożyciel Niezależnej Oficyny Wydawniczej, a w latach osiemdziesiątych jej szef, Grzegorz Boguta, wspominał: „Pierwszą determinantą naszego profilu wydawniczego była technika. Musieliśmy mierzyć siły na zamiary; im byliśmy silniejsi, tym śmieiej planowaliśmy potężne dzieła. Argument mało merytoryczny, ale bardzo istotny w pierwszych latach. Druga była czysto polityczna: cokolwiek ta władza wyrzucała z krwiobieg społeczno-politycznego, należało do niego przywrócić – literaturę emigracyjną, środkowo-europejską, krajową, nawet protokoły porozumień helsińskich, które wydano oficjalnie w tak małym nakładzie, że nikt nie wiedział, o co w nich chodzi”⁷⁸.

Autorami, których dzieła wydawano najczęściej (przynajmniej dwadzieścia pozycji), byli: Czesław Miłosz, Leszek Kołakowski, Witold Gombrowicz, Józef Mackiewicz, Jakub Karpiński, Leszek Moczulski, ks. Jerzy Popiełuszko, Aleksander Sołżenicyn, George Orwell, Adam Michnik, Leszek Nowak, Gustaw Herling-Grudziński, Stanisław Barańczak, Marek Hłasko, Stefan Kisielewski, Ryszard Zieliński, Władimir Bukowski, Tadeusz Żenczykowski, Ryszard Kukliński, Michał Heller, Józef Kuśmierek, Władysław Bruliński, Roman Dmowski, Sławomir Mrożek, Jan Paweł II (Karol Wojtyła), Władysław Bartoszewski, Jan Józef Lipski, Jan Nowak-Jeziorański, Józef Piłsudski, Adam Ciołkosz, Jerzy Łojek, Stefan Bratkowski, Marek Nowakowski, Stefan Kurowski, Aleksander Niekricz, Piotr Wierzbicki, Stefan Żeromski, Alain Besançon, Krystyna Kersten, Stefan Wyszyński i Paweł Zaremba⁷⁹. Większość z nich była emigrantami, obcokrajowcami bądź osobami nieżyjącymi. Zaledwie kilku z nich w omawianym okresie przebywało w Polsce⁸⁰. Popularność Miłosza (131 publikacji) jest zrozumiała w związku z otrzymaną przez niego Nagrodą Nobla. Wysokie miejsca w rankingu zajmowały dzieła zakazanych w PRL pisarzy emigracyjnych: Witolda Gombrowicza (71 publikacji), Józefa Mackiewicza (61), Gustawa Herlinga-Grudzińskiego (41), Marka Hłaski (38) czy Sławomira Mrożka (28)⁸¹. Nie jest

⁷⁷ C. Kuta, *Niecenzurowane...*, s. 369.

⁷⁸ Wypowiedź Grzegorza Boguty [w:] *Obieg NOW-ej*, wybór i oprac. Ł. Bertram, Warszawa 2013, s. 73.

⁷⁹ Szczegółowy wykaz liczby wydań dzieł poszczególnych autorów zob. C. Kuta, *Niezależny ruch wydawniczy...*, s. 286–289. Por. P. Sowiński, *Zakazana książka...*, s. 299–300.

⁸⁰ P. Sowiński, *Zakazana książka...*, s. 263.

⁸¹ *Ibidem*, s. 299–300; C. Kuta, *Niezależny ruch wydawniczy...*, s. 286–289; por. J. Błażejowska, *Papierowa rewolucja...*, s. 282–283.

to zaskakujące, gdyż ich publikacje cieszyły się dużym zainteresowaniem. Wojciech Karpiński w liście do Jerzego Giedroycia z 29 października 1981 r. pisał: „Ciekawość intelektualnego dorobku emigracji jest wśród młodzieży ogromna, równa chyba tylko ignorancji w tej sprawie. Głód jest wielki i wszystko prawie zostaje do zrobienia”⁸².

Również jeśli chodzi o najczęściej wydawane w drugim obiegu tytuły, prym wiodły twory emigrantów. Na pierwszym miejscu pod względem liczby wydań znalazł się wywiad z Ryszardem Kuklińskim *Wojna z narodem widziana od środka*, opublikowany w paryskiej „Kulturze”, powielany w kraju w formie broszurowej (26 razy). Na szczycie rankingu plasowały się także: *Dzienniki* Witolda Gombrowicza (25 razy), *Zniewolony umysł* Czesława Miłosza (22 razy). Po dwanaście wydań miały: *Dziennik pisany nocą* Gustawa Herlinga-Grudzińskiego oraz *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów* Józefa Mackiewicza, a po dziesięć – *Kurier z Warszawy* Jana Nowaka-Jeziorańskiego, *Inny świat* Gustawa Herlinga-Grudzińskiego oraz *Wspomnienia starobielskie* Józefa Czapskiego⁸³.

Analizując dorobek drugiego obiegu wydawniczego w kontekście współpracy z emigracją, warto zwrócić również uwagę na fakt, że sposób myślenia Jerzego Giedroycia i jego środowiska na temat polityki wschodniej był bliski niektórym grupom opozycyjnym w kraju. Podnoszone przez „Kulturę” koncepcje nowej polityki wschodniej, które sformułował w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych Juliusz Mieroszewski⁸⁴, znalazły odzwierciedlenie w niektórych pismach drugiego obiegu. Punktem wyjścia było założenie trwałości i niezmienności istniejących granic oraz uznania prawa do samostanowienia wszystkich narodów⁸⁵. Koncepcje Mieroszewskiego komentowane i rozwijane były w kraju na łamach publikacji niezależnych. Przedmiotem dyskusji było położenie geopolityczne Polski i innych krajów Europy Środkowo-Wschodniej po II wojnie światowej, jak i ułożenie wzajemnych relacji pomiędzy nimi po odzyskaniu w przyszłości przez Polskę niepodległości. Świadomość istnienia wspólnego wroga skłaniała do myślenia o nawiązaniu współpracy pomiędzy zniewolonymi narodami państw bloku sowieckiego oraz krajami wchodzącymi w skład ZSRS⁸⁶.

⁸² List Wojciecha Karpińskiego do Jerzego Giedroycia, 29 X 1981 r. [w:] „Mam na Pana nowy zamach...”..., t. 2, s. 25.

⁸³ Szczegółowy wykaz najczęściej wydawanych tytułów zob. Baza Biblioteki Narodowej, Książki polskie podziemne (1976–1989), <http://mak.bn.org.pl/cgi-bin/makwww.exe?BM=2>, 28 VII 2021 r.; N. Jarska, J. Olaszek, *Co czytała opozycja...*, s. 159–161; C. Kuta, *Niezależny ruch wydawniczy...*, s. 290–295; P. Sowiński, *Zakazana książka...*, s. 301–303; J. Błażejowska, *Papierowa rewolucja...*, s. 282–284.

⁸⁴ Szerzej m.in. J. Mieroszewski, *Rosyjski „kompleks polski” i obszar ULB* [w:] *idem, Finał klasycznej Europy*, wybór, wstęp i oprac. R. Habielski, Lublin 1997, s. 352–361.

⁸⁵ J. Skórzyński, *Nowy Prometeizm. Polska opozycja antykomunistyczna wobec Europy Środkowo-Wschodniej (1967–1989)* [w:] *W poszukiwaniu programu. Studia i szkice z dziejów opozycji politycznej w PRL*, red. Ł. Sołtyśnik, G. Waligóra, Warszawa–Wrocław 2020, s. 71; *idem, Polska opozycja wobec Europy Środkowo-Wschodniej – koncepcje i struktury* [w:] *idem, Na przekór geopolityce. Europa Środkowo-Wschodnia w myśli politycznej polskiej opozycji demokratycznej 1976–1989*, Warszawa 2014, s. 14–15; A. Friszke, *Między Niemcami, Rosją a ULB. Program polityczny paryskiej „Kultury”* [w:] *idem, Przystosowanie i opór. Studia z dziejów PRL*, Warszawa 2007, s. 357; K. Łabędź, *Koncepcje współpracy opozycji krajów bloku wschodniego wysuwane w publikacjach opozycji polskiej w latach 80. XX wieku* [w:] *Solidarność i opozycja polityczna w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 80. XX wieku. Wybrane zagadnienia*, red. J.R. Sielezin, M. Golińczak, Wrocław 2012, s. 47–48.

⁸⁶ G. Waligóra, *Solidarność Walcząca wobec współpracy opozycji krajów bloku wschodniego* [w:] *Autonomiczny Wydział Wschodni Solidarności Walczącej*, red. C. Kuta [w druku].

W drugiej połowie lat siedemdziesiątych o problematyce wschodniej pisali publicyści Polskiego Porozumienia Niepodległościowego. W pierwszym programie, ogłoszonym maju 1976 r., opowiadano się za ideą zjednoczenia Niemiec oraz poparciem walki o wolność, toczoną przez Ukraińców, Litwinów i Białorusinów. Program PPN zakładał nienaruszalność ówczesnych granic i rezygnację z jakichkolwiek roszczeń terytorialnych⁸⁷. Wątki te rozwijano w kolejnych publikacjach PPN. Mimo że dyskusja o Europie Wschodniej znajdowała się raczej na marginesie zainteresowań opozycji przedsierpniowej, generalnie w podejściu do tej problematyki na łamach różnych pism – takich jak „Głos”, „Krytyka”, „Spotkania”, „Res Publica”, „Biuletyn Dolnośląski” czy „Bratniak” – prezentowano stanowisko zbieżne z głównymi тезami Mieroszewskiego⁸⁸.

NSZZ „Solidarność” w oficjalnych wypowiedziach nie podejmowała wątku Europy Środkowo-Wschodniej jako wspólnoty antykomunistycznej. Wyjątkiem było przyjęte przez I Krajowy Zjazd Delegatów we wrześniu 1981 r. *Posłanie do ludzi pracy Europy Wschodniej*⁸⁹, będące w całej dekadzie lat osiemdziesiątych ważnym, wręcz symbolicznym punktem odniesienia dla dyskusji programowych, które toczyły się na łamach pism drugiego obiegu.

Po wprowadzeniu stanu wojennego w publicystyce podziemnej obecny był również inny nurt rozważań i refleksji nad miejscem Polski w Europie Środkowo-Wschodniej. Na łamach drugoobiegowych pism, jak też w wydawanych oświadczeniach propagowano hasło współpracy narodów tego regionu, które wynikało z przekonania, że tylko ich wspólne wystąpienie może skutecznie wpłynąć na zmianę sytuacji politycznej. Postulaty takie wysuwały przede wszystkim organizacje niepodległościowe powstałe po 13 grudnia 1981 r., które zakładały niereformowalność systemu komunistycznego i przewidywały rozpad ZSRS. W „prometejskiej” szkole myślenia o Europie Środkowo-Wschodniej ważną rolę odgrywała utworzona w połowie 1982 r. z inicjatywy Kornela Morawieckiego Solidarność Walcząca. Koncepcja „Międzymorza”, czyli współpracy narodów położonych pomiędzy Bałtykiem, Adriatykiem i Morzem Czarnym, postulowana była także przez: Liberalno-Demokratyczną Partię „Niepodległość”, Konfederację Polski Niepodległej, Solidarność Polsko-Czechosłowacką, Ruch Polityczny Wyzwolenie, Organizację Wolność-Sprawiedliwość-Niepodległość oraz Grupę Polityczną „Wola”. W latach osiemdziesiątych problematykę Europy Środkowej i Wschodniej podejmowały pisma podziemne: „Obóz”,

⁸⁷ P. Kowal, *Za wolność naszą i waszą. Ukraina, Litwa, i Białoruś w myśli politycznej środowisk opozycyjnych w latach 1976–1980* [w:] *Narody i historia (seria: Studia i Analizy)*, red. A. Rzegocki, Kraków 2000, s. 239–293; *Program Polskiego Porozumienia Niepodległościowego, maj 1976 r.* [w:] *Opozycja Demokratyczna w Polsce 1976–1980. Wybór dokumentów*, red. Z. Hemmerling, M. Nadolski, Warszawa 1994, s. 55.

⁸⁸ J. Skórzyński, *Nowy prometeizm...*, s. 71–80; *idem*, *Na przekór geopolityce...*, s. 18–32; K. Rogaczewska, *Europa Środkowo-Wschodnia w myśli politycznej polskiej opozycji w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku* [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia w polskiej myśli politycznej*, red. M. Dymarski, J. Juchnowski, Wrocław 2004, s. 179–184; J. Kufel, *Między konfliktem a współdziałaniem. Linie różnicowania programowego Komitetu Obrony Robotników i Ruchu Obrony Praw Człowieka i Obywatela w latach 1976–1980*, Toruń 2017, s. 126–159; Ł. Jasiński, *Kwestie międzynarodowe w myśli opozycji demokratycznej w PRL 1976–1980*, Gdańsk 2009, s. 49–100.

⁸⁹ J. Skórzyński, *Nowy prometeizm...*, s. 80. Pełny tekst dokumentu zob. *I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność”. Stenogramy*, t. 1: *I tura*, oprac. G. Majchrzak, J.M. Owsiniński, Warszawa 2011, s. 1044–1045; O okolicznościach uchwalenia dokumentu zob. szerzej G. Majchrzak, *Niebezpieczny dokument. Posłanie do ludzi pracy Europy Wschodniej, „Wolność i Solidarność”* 2011, nr 2, s. 95–102.

„ABC. Adriatyk, Bałtyk, Morze Czarne”, „Nowa Koalicja”, „Argumenty do Dialogu Polsko-Białoruskiego”, „Dialog”, „Dialogi. Biuletyn Polsko-Ukraiński”, „Europa”, „Międzymorze” i „Zona”⁹⁰.

PODSUMOWANIE

Wydawnictwa działające w drugim obiegu odegrały istotną rolę w upowszechnianiu literatury emigracyjnej. Przybliżyły polskim czytelnikom dzieła światowej klasyki, nieobecne w obiegu oficjalnym, ujawniały niewygodne dla władzy treści i przywracały świadomość historyczną. Publikowane przez nie książki krajowych i emigracyjnych pisarzy, zarówno polskich, jak i zagranicznych, stanowiły alternatywę wobec oferty księgarskiej, ograniczonej zapisami cenzorskimi i polityką kulturalną władz komunistycznych. Podziemni wydawcy zdawali sobie sprawę z tego, że bez wsparcia finansowego i rzeczowego przez środowiska emigracyjne rozwój ich działalności będzie utrudniony, a może nawet niemożliwy. Z drugiej strony dzięki kontaktom z nimi ośrodki emigracyjne miały łączność z krajem, zdobywały informacje o jego sytuacji politycznej, społecznej i kulturalnej. W pewnym zakresie miały też swój udział w krajowej konspiracji. Spisy, wykazy i bibliografie bezdebitowych książek, publikowane na łamach pism emigracyjnych, miały nie tylko doraźny wymiar informacyjny, lecz także dokumentacyjny. W pismach tych komentowano rozwój drugiego obiegu i przedrukowywano fragmenty wydawanych w nim publikacji. Oprócz tego zamieszczano w nich akty założycielskie i programowe grup opozycyjnych powstających w Polsce, przedrukowywano listy protestacyjne, apele i oświadczenia, uchwały i deklaracje oraz wyroki sądowe skazujące działaczy opozycji. Pisma emigracyjne nie tylko rejestrowały i komentowały zachodzące wydarzenia, lecz także wywierały wpływ na kształt myśli politycznej środowisk opozycyjnych w Polsce.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej

AIPN 0204/23, t. 1–41, SOR „Turysta”

⁹⁰ T. Szczepański, *Wyspecjalizowane inicjatywy na rzecz Wschodu i problematyki narodowościowej w latach 1981–1989*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 2008, nr 1–2; *idem*, *Mniejszości narodowe w myśli opozycji polskiej w latach 1980–1989*, Toruń 2008, s. 209–223; K. Łabędź, *Koncepcje współpracy...*, s. 48–50; M. Golińczak, *Piśsudczykowska koncepcja Międzymorza jako projekt integracji środkowoeuropejskiej w programach i publicystyce Konfederacji Polski Niepodległej w latach 1979–1989* [w:] *Epigoństwo, czy twórcza ciągłość. Ideowe dziedzictwo głównych nurtów politycznych Drugiej Rzeczypospolitej po zakończeniu II wojny światowej*, red. E. Krasucki, T. Sikorski, A. Wątor, Toruń 2011, s. 225–238; G. Waligóra, *Solidarność Walcząca...*

- AIPN 0582/20, t. 1–20, Akta śledztwa przeciwko Maciejowi Kozłowskiemu i innym
AIPN 1666/493, t. 1–3, Akt oskarżenia przeciwko Maciejowi Kozłowskiemu, Marii Tworckowskiej,
Krzysztofowi Szymborskiemu, Jakubowi Karpińskiemu, Marii Małgorzacie Szpakowskiej,
Warszawa, 1969 r.
AIPN 01334/698, Wyrok w sprawie Macieja Kozłowskiego i innych z dnia 24 II 1970 r.
AIPN 12/1369, F. Bielak, A. Peplowski, *Polska emigracja polityczna a grupy antysocjalistyczne
w Polsce w latach 1976–1984*, Warszawa 1986

Bibliografie, katalogi, spisy druków zwartych drugiego obiegu

- Chojnacki W., Jastrzębski M., *Bibliografia publikacji podziemnych w Polsce*, t. 2: 1 I 1986 – 31 XII
1987, Warszawa 1993.
Kamińska J. [Władysław Chojnacki, Wojciech Chojnacki], *Bibliografia publikacji podziemnych
w Polsce 13 XII 1981 – VI 1986*, Paryż 1988.

Pamiętniki, dokumenty opublikowane

- Florczyk Z., *Grypsy i reminiscencje*, Londyn 1995.
Giedroyc J., Kisielewski S., *Listy 1946–1991*, wstęp A. Michnik, oprac. i przypisy Ł. Garbał, posłowie
R. Habielski, Warszawa 2020.
Nowak-Jeziorański J., Giedroyc J., *Listy 1952–1998*, oprac. i wstęp D. Platt, Wrocław 2001.
Kisielewski S., *Dzienniki*, Warszawa 1997.
„*Mam na Pana nowy zamach...*”. Wybór korespondencji Jerzego Giedroycia z historykami i świadka-
mi historii 1946–2000, t. 1–2, wybór i oprac. S.M. Nowinowski i R. Stobiecki przy współpracy
A. Brzezińskiej i M. Przybysz-Gralewskiej, Łódź–Paryż 2019.
Mieroszewski J., *Finał klasycznej Europy*, wybór, wstęp i oprac. R. Habielski, Lublin 1997.
Opozycja demokratyczna w Polsce 1976–1980. Wybór dokumentów, red. Z. Hemmerling, M. Nadolski,
Warszawa 1994.
Opozycja małopolska w dokumentach 1976–1980, oprac. A. Roliński, współpraca K. Bielawska,
M. Orski, wstęp T. Gąsowski, Kraków 2003.
I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność”. Stenogramy, t. 1: I tura, oprac. G. Majchrzak,
J.M. Owsiniński, Warszawa 2011.
Rudzińska A., *O moją Polskę. Pamiętniki 1939–1991*, Łódź–Warszawa 2003.
Sąd orzekł..., Paryż 1972.

Prasa

- „Kontakt”, Paryż, 1986, 1987.
„Kultura”, Paryż 1971, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1985, 1988, 1990.
„Zapis”, 1978.

OPRACOWANIA

- Andrzejewski J. [Andrzej Paczkowski], *O poprzednim wcieleniu „Res Publici”, czyli klerk i polityka
w socjalizmie*, „Res Publica” 1988, nr 8.
Bereś W., Skoczylas J., *Generał Kiszczak mówi... prawie wszystko*, Warszawa 1991.

- Bielecki C., *Książę Witold w podziemiu* [w:] Jerzy Giedroyc. *Redaktor. Polityk. Człowiek*, oprac. K. Pomian, Lublin 2001.
- Błażejowska J., *Papierowa rewolucja. Z dziejów drugiego obiegu wydawniczego w Polsce 1976–1989/1990*, Warszawa 2010.
- Budrewicz L., *Z PRL do Polski. Wspomnienia z niejednego podwórka (1976–1989)*, Wrocław 2008.
- Bukowski H., Cieślak-Graef K., *Konwoje z Niemiec*, „Karta” 2002, nr 36.
- Co nam zostało z tych lat... Opozycja polityczna 1976–1980 z dzisiejszej perspektywy*, red. J. Eisler, Warszawa 2003.
- Dorosz B., *Literatura i krytyka literacka w drugim obiegu (1977–1989). Rekonesans bibliograficzny w zakresie druków zwartych* [w:] *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*, t. 2, red. J. Kostecki, A. Brodzka, Warszawa 1992.
- Drugi obieg w PRL na tle samizdatu w państwach bloku sowieckiego po 1956 roku*, red. P. Gasztold-Seń, N. Jarska, J. Olaszek, Warszawa 2016.
- Frazik W., Musiał F., Szpytma M., Wenklar M., *Ludzie bezpieki województwa krakowskiego. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w województwie krakowskim w latach 1945–1990. Informator personalny*, Kraków 2009.
- Friszke A., *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994.
- Friszke A., *Przystosowanie i opór. Studia z dziejów PRL*, Warszawa 2007.
- Friszke A., *Regionalny Komitet Wykonawczy Mazowsze. Powstanie, struktura, działalność (1981–1986)* [w:] *Solidarność podziemna 1981–1989*, red. A. Friszke, Warszawa 2006.
- Friszke A., *Sprawa Hanny Rewskiej*, „Zeszyty Historyczne” 1996, z. 117.
- Friszke A., *Tymczasowa Komisja Koordynacyjna NSZZ „Solidarność” (1982–1987)* [w:] *Solidarność podziemna 1981–1989*, red. A. Friszke, Warszawa 2006.
- Gawłowicz J., *Byłem kurierem Giedroycia*, Szczecin 1998.
- Golińczak M., *Piłsudczykowska koncepcja Międzymorza jako projekt integracji środkowoeuropejskiej w programach i publicystyce Konfederacji Polski Niepodległej w latach 1979–1989* [w:] *Epigoństwo, czy twórcza ciągłość? Ideowe dziedzictwo głównych nurtów politycznych Drugiej Rzeczypospolitej po zakończeniu II wojny światowej*, red. E. Krasucki, T. Sikorski, A. Wątor, Toruń 2011.
- Grochola W., *Słowo jak dynamit*, „Karta” 2006, nr 49.
- Hofman I., *Dwugłós o Peereleu. Dzienniki Stefana Kisielewskiego i Mariana Brandysa*, Lublin 1999.
- Hofman I., *Stefan Kisielewski w Kulturze*, „Studia Medioznawcze” 2012, nr 3.
- Hofman I., *Szkice o paryskiej „Kulturze”*, Toruń 2004.
- Jasiński Ł., *Kwestie międzynarodowe w myśli opozycji demokratycznej w PRL 1976–1980*, Gdańsk 2009.
- Jedlicki W., *Klub Krzywego Koła*, Paryż 1963.
- Jegliński P., *Placówka w Paryżu*, „Scriptores” 2011, nr 39.
- Kaleta M., *Emigracyjna spółka „Szmugiel”. Wspomnienia dostawcy sprzętu poligraficznego przemycanego do Polski dla opozycji antykomunistycznej w latach 1978–1989*, Warszawa 2015.
- Kaleta M., *Powielacze na szmuglerskim szlaku. Fragmenty wspomnień emigracyjnych*, „Sowiniec” 2005, nr 27.
- Kaliski B., *Przerzut od Giedroycia*, „Karta” 2004, nr 40.

- Kamińska-Chełminiak K., *Stefana Kisielewskiego związki z paryską „Kulturą”*, „Zeszyty Prasoznawcze”, 2017, t. 60, nr 3.
- Karpiński J., *Taternictwo nizinne*, Lublin 2002.
- Kowal P., *Za wolność naszą i waszą. Ukraina, Litwa, i Białoruś w myśli politycznej środowisk opozycyjnych w latach 1976–1980* [w:] *Narody i historia*, red. A. Rzegocki, Kraków 2000 („Studia i Analizy”).
- Kowalczyk A.S., *Wena do polityki. O Giedroyciu i Mieroszewskim*, t. 2, Warszawa 2014.
- Król M., *Nieco z boku. Autobiografia niepolityczna*, Warszawa 2008.
- Krzek-Lubowiecki M., *Wydawnictwo Myśli Nieinternowanej. Dzieje niezależnej oficyny w latach 1982–1989*, Kraków 2021.
- Kufel J., *Między konfliktem a współdziałaniem. Linie zróżnicowania programowego Komitetu Obrony Robotników i Ruchu Obrony Praw Człowieka i Obywatela w latach 1976–1980*, Toruń 2017.
- Kuta C., *Nieczenzurowane. Z dziejów drugiego obiegu wydawniczego w Krakowie w latach 1976–1990*, Kraków 2019.
- Kuta C., *Niezależny ruch wydawniczy 1980–1989* [w:] *NSZZ „Solidarność” 1980–1989*, t. 2: *Ruch społeczny*, red. Ł. Kamiński, G. Waligóra, Warszawa 2010.
- Łabędź K., *Koncepcje współpracy opozycji krajów bloku wschodniego wysuwane w publikacjach opozycji polskiej w latach 80. XX wieku* [w:] *Solidarność i opozycja polityczna w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 80. XX wieku. Wybrane zagadnienia*, red. J.R. Sielezin, M. Golińczak, Wrocław 2012.
- Majchrzak G., *Niebezpieczny dokument. Posłanie do ludzi pracy Europy Wschodniej*, „Wolność i Solidarność” 2011, nr 2.
- Michnik A., Tischner J., Żakowski J., *Między panem a plebanem*, Kraków 1995.
- Mieszanka informacyjna: Ubeckie nadajniki do namierzania drukarni*, „Baza” 1985, nr 6.
- Milewski, czyli tajemnica poliszynela. Wywiad z Ireną Lasotą, „Nowy Świat”, 26 V 1992 r.
- Nowacki P., „Zapis”, „Spotkania” i potyczki z Kurokiem, „Biuletyn IPN” 2005, nr 7/8.
- Obieg NOW-ej, wybór i oprac.* Ł. Bertram, Warszawa 2013.
- Olaszek J., *Rewolucja powielaczy. Niezależny ruch wydawniczy w Polsce 1976–1989*, Warszawa 2015.
- Pazio-Włazłowska D., *Wydawnictwa niezależne lat 1976–1989* [w:] *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku*, red. T. Kozłowski, J. Olaszek, t. 1, Warszawa 2011.
- Proces taterników*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1997, nr 121.
- Ptasińska-Wójcik M., *Inwigilacja Instytutu Literackiego przez Służbę Bezpieczeństwa w czasach Gomułki* [w:] *Aparat bezpieczeństwa wobec emigracji politycznej i Polonii*, red. R. Terlecki, Warszawa 2005.
- Ptasińska-Wójcik M., *Z dziejów Biblioteki Kultury 1946–1966*, Warszawa 2006.
- Reisch A.A., *Nieznaný front zimnej wojny. Tajny program dystrybucji książek za żelazną kurtyną*, tłum. P. Poniatowska, red. M. Choma-Jusińska, Warszawa 2015.
- Riechers A., *Pomoc dla Solidarności. Przykłady pomocy zachodniemieckiego społeczeństwa i państwa w latach 1980–1982*, [Warszawa 2005].
- Rogaczewska K., *Europa Środkowo-Wschodnia w myśli politycznej polskiej opozycji w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku* [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia w polskiej myśli politycznej*, red. M. Dymarski, J. Juchnowski, Wrocław 2004.

- Skórzyński J., *Na przekór geopolityce. Europa Środkowo-Wschodnia w myśli politycznej polskiej opozycji demokratycznej 1976–1989*, Warszawa 2014.
- Skórzyński J., *Nowy Prometeizm. Polska opozycja antykomunistyczna wobec Europy Środkowo-Wschodniej (1967–1989)* [w:] *W poszukiwaniu programu. Studia i szkice z dziejów opozycji politycznej w PRL*, red. Ł. Sołtysik, G. Waligóra, Warszawa–Wrocław 2020.
- Sowiński P., *Europa George'a Mindena, „Wolność i Solidarność”* 2013, nr 5.
- Sowiński P., *Kontrabanda. Na pomoc podziemnym wydawcom w stanie wojennym* [w:] *Bibuła 1976–1989. Od wolnego słowa do wolności*, red. W. Borowik, Warszawa 2009.
- Sowiński P., „Wola”, czyli wolność: Międzyzakładowy Komitet Koordynacyjny NSZZ „Solidarność”, tygodnik, Grupa Polityczna [w:] *Solidarność podziemna 1981–1989*, red. A. Friszke, Warszawa 2006.
- Sowiński P., *Zakazana książka. Uczestnicy drugiego obiegu 1977–1989*, Warszawa 2011.
- Sowiński P., *Z ziemi włoskiej do Polski, „Wolność i Solidarność”* 2014, nr 7.
- Stefan Kisielewski. *Kisiel 1911–1991–2011*, red. R. Habielski, M. Jabłonowski, Warszawa 2011.
- Supruniuk M., *Zobaczyć inną Polskę. Pomoc paryskiego Instytutu Literackiego dla Polski w latach 1946–1990. Koncepcje i realizacja*, Toruń 2011.
- Szarek J., *Czarne Juwenalia. Opowieści o Studenckim Komitecie Solidarności*, Kraków 2007.
- Szczepański T., *Mniejszości narodowe w myśli opozycji polskiej w latach 1980–1989*, Toruń 2008.
- Szczepański T., *Wyspecjalizowane inicjatywy na rzecz Wschodu i problematyki narodowościowej w latach 1981–1989, „Mazowieckie Studia Humanistyczne”* 2008, nr 1–2.
- Tarka K., *Wyrok za tłumaczenie. Sprawa Anny Rudzińskiej, „Wolność i Solidarność”* 2016, nr 9.
- Toruńczyk B., *Rozmowy w Maisons-Laffitte, 1981*, Warszawa 2006.
- Trzech kumpli. Przypis do historii PRL*, oprac. A. Ferens, E. Stankiewicz, Kraków 2008.
- Tyrchan M., *Paryska „Kultura” wobec konfliktów politycznych w Polsce (1976–1989)*, Poznań 2011.
- Waligóra G., *Solidarność Walcząca wobec współpracy opozycji krajów bloku wschodniego* [w:] *Autonomiczny Wydział Wschodni Solidarności Walczącej*, red. C. Kuta [w druku].
- Wojtowicz W.K., „Francuzka” w Lublinie, „Scriptores” 2011, nr 39.
- Zając E., Głębocki H., „Ketman” i „Monika” – *żywoty równoległe, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989”* 2005, nr 1.

NETOGRAFIA

Baza Biblioteki Narodowej, Książki polskie podziemne (1976–1989), <http://mak.bn.org.pl/cgi-bin/makwww.exe?BM=2>

Relacje między emigracją a drugim obiegiem wydawniczym w PRL w latach 1976–1989/1990

Text stanowi syntezę najważniejszych aspektów relacji na linii emigracja–kraj w kontekście niezależnej działalności wydawniczej prowadzonej w Polsce w latach 1976–1989/1990. Opisano, jak kształtowały się te kontakty przed powstaniem drugiego obiegu wydawniczego, w jaki sposób przy wsparciu emigracji budowano zręby niezależnej poligrafii w kraju oraz jak wyglądał dobór prac publikowanych w drugim obiegu. Szczególną uwagę zwrócono na rolę

emigracji i jej wpływ na podziemie wydawnicze w Polsce. Ośrodki emigracyjne, utrzymujące łączność z krajem, nie tylko były poinformowane o jego aktualnej sytuacji politycznej, społecznej i kulturalnej, lecz także w pewnym stopniu uczestniczyły w krajowej konspiracji. Na łamach pism emigracyjnych komentowano zachodzące wydarzenia, zamieszczano dokumenty programowe ugrupowań opozycyjnych działających w Polsce, przedrukowywano listy protestacyjne, apele, oświadczenia, uchwały czy deklaracje, a jednocześnie periodyki te wywierały wpływ na kształtowanie się myśli politycznej opozycji w kraju.

SŁOWA KLUCZOWE

drugi obieg wydawniczy, emigracja, wydawnictwa niezależne, wydawnictwa podziemne, Jerzy Giedroyc, niezależna działalność wydawnicza

Relations Between the Emigration and the Second Circulation (Pol. “drugi obieg”) Publishing in the People’s Republic of Poland in 1976–1989/1990

The following is a synthesis of the most important aspects of emigration and national relations in the context of the independent publishing activities in Poland between 1976 and 1989/1990. It describes how these contacts were shaped before the second circulation publishing circuit was established, how the foundations of independent printing in the country were built with the support of the emigrants, and what the selection of works published in the second circulation looked like. The role of emigration and its impact on the clandestine press in Poland was particularly emphasised. The refugee centres, which used to be in touch with the country, were not only informed about its current political, social and cultural situation, but also participated in the domestic conspiracy – at least to some extent. The emigrant periodicals commented on events, published programme documents of opposition groups operating in Poland, reprinted letters of protest, appeals, statements, resolutions or declarations, while at the same time these periodicals affected the formation of opposition political thought in Poland.

KEYWORDS

Second publishing circuit, emigration, independent publishing, clandestine press, Jerzy Giedroyc, independent publishing activity

CECYLIA KUTA – doktor habilitowany nauk humanistycznych, naczelnik Oddziałowego Biura Badań Historycznych IPN w Krakowie, adiunkt na Uniwersytecie Papieskim Jana Pawła II w Krakowie, członek Komisji Historycznej PAN Oddział w Katowicach oraz Stowarzyszenia Profesjonalistów Informatyki, członek redakcji periodyków naukowych „Pamięć i Sprawiedliwość”,

„Zeszyty Historyczne WiN-u”, „Nasza Przeszłość”. Zajmuje się badaniami dziejów organizacji katolików świeckich po II wojnie światowej oraz środowisk twórczych i opozycji w PRL. Autorka wielu publikacji naukowych i popularnonaukowych poświęconych najnowszej historii Polski, m.in. książek: „Działacze” i „Pismaki”. *Aparat bezpieczeństwa wobec organizacji katolików świeckich w Krakowie w latach 1957–1989* (Kraków 2009); *Nieczenzurowane. Z dziejów drugiego obiegu wydawniczego w Krakowie w latach 1976–1990* (Kraków 2019).

e-mail: cecyliakuta@gmail.com; cecylia.kuta@ipn.gov.pl

CECYLIA KUTA – a holder of a post-doctoral degree in humanities, head of the Historical Research Office in Krakow of the Institute of National Remembrance, assistant professor at the The Pontifical University of John Paul II in Cracow, member of the Historical Commission of the Katowice Branch of the Polish Academy of Sciences and of the SPI (Information Professionals Association). They are also a member of the editorial board of the following scientific periodicals “Pamięć i Sprawiedliwość”, “Zeszyty Historyczne WiN-u”, “Nasza Przeszłość”. She researches the history of the Catholic lay association after the Second World War and of the creative and opposition communities in the Polish People’s Republic (PRL). Author of many academic and popular science publications on contemporary Polish history, including the books: “Działacze” i “Pismaki”. *Aparat bezpieczeństwa wobec organizacji katolików świeckich w Krakowie w latach 1957–1989* (“Activists” and “Writers”: The security apparatus towards the organisation of lay Catholics in Krakow in the years 1957–1989), Cracow 2009; *Nieczenzurowane. Z dziejów drugiego obiegu wydawniczego w Krakowie w latach 1976–1990* Un-censored. From the history of the second publishing circuit in Cracow 1976–1990), Cracow 2019.